

Ганна Зур
Мінск

Інтэр'ектыўныя выказванні беларускай мовы ў аспекце тэорыі поля

Уводзіны

Са зваротам навукоўцаў да феномену вуснай камунікацыі пачала няўхільна расці і цікавасць да вывучэння незнамянальных адзінак мовы і іх ролі ў маўленні ў параўнанні з пісьмовай моваю. Той неаспрэчны факт, што „разговорная речь не обходится без междометий”¹, даў падставы вучоным паволаму паглядзець на гэты клас адзінак і адзначыць маладаследаваны і супярэчлівы стан дадзенай часціны мовы. Праца мовазнаўцаў другой паловы XX ст. (на гэты час прыпадае найактыўнейшая распрацоўка пытанняў размоўнай мовы) была лагічным працягам навуковых росшукаў у рэчышчы, акрэсленым яшчэ акадэмікам В.У. Вінаградавым:

„Семантический анализ междометий, выяснение сущности тех языковых явлений, которые формируют и расширяют категорию междометий, раскрытие закономерностей в переходе разных частей речи и модальных слов, разных экспрессивных предложений-идиоматизмов в междометия, исследование синтаксиса междометий – всё это ещё задачи будущего. Эти вопросы приобретают особенное значение для синтаксиса живой устной речи”².

Праблематыка выклічнікаў у айчынным мовазнаўстве амаль не распрацавана, пра што сведчыць параўнальна невялікая колькасць даследаванняў у дадзеным рэчышчы³. Варта адзначыць таксама навуковыя публікацыі

¹ А.И. Германович, *Междометия русского языка*, Киев 1966, с. 3.

² В.В. Виноградов, *Междометия, их грамматические особенности и их семантические разряды* [в:] В.В. Виноградов, *Русский язык. Грамматическое учение о слове*, Москва–Ленинград 1947, с. 760.

³ Гл.: Л.Ц. Выгонная, *Інтанацыя. Націск. Арфаэпія*, Мінск 1991, 215 с.; А.С. Емельянова ў, *Выклічнікі ў эмацыянальна-вобразнай мове радзінных песень*, „Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта” 2001, № 2, с. 97–99; А.У. Лянкевіч, *Беларускі выклічнік у Сеціве*, Мінск 2009, 44 с.; Б.Ю. Норман, *Синтаксически нечленимые высказывания под углом зрения лингвопрагматики* [в:] Б.Ю. Норман, *Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков). Курс лекций*, Минск 2009, с. 161–173; Л.Г. Щербакowa, *Особенности прагматических значений междометий в немецком и белорусском языках*, „Вестник Минского государственного лингвистического университета” 2011, № 1, с. 54–60; Д.С. Томчык, *Да пытання пра выклічнік у лінгві-*

беларускіх лінгвістаў, у якіх, аднак, разглядаюцца выклічнікі найперш рускай ці замежных моў⁴. У рускім мовазнаўстве выклічнікі і інтэр'ектыўныя выказванні (у тэрміналогіі аўтараў „рэлятывы”, „камунікатывы” ці „камунікемы”) былі падрабязна разгледжаны з боку лексічнага напаўнення⁵, у структурна-семантычным і функцыянальным аспектах⁶, у этымалагічна-марфалагічным аспекце⁷, з пазіцыі функцыянальна-семантычнага поля (далей ФСП)⁸, у камунікатыўна-прагматычным аспекце⁹, у лінгвапрагматычным і эстэтыка-выяўленчым аспектах¹⁰, у аспекце ступені нерасчлянёнасці¹¹ і інш. Функцыянальны падыход і метады даследавання вельмі актуальны і паспяховы і ў беларускай лінгвістыцы, прыкладам таму зрэалізаваны міжнародны праект, вынікам якога ёсць трохтомная публікацыя М.І. Канюшкевіч¹², у якой пададзена прынцыпова новая трактоўка прыназоўніка як морфасінтаксічнай катэгорыі. Важкім падмуркам для даследчыцы і яе калектыву стаў *Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў* П.П. Шубы, дзе гэтая частка мовы прадстаўлена ў функцыянальным аспекце і з пазіцыі полёвай арганізацыі. Асобна варта згадаць манаграфію Н.Ю. Паўлоўскай¹³, дзе прапановуецца класіфікацыя сродкаў выражэння мадальнасці ў сучаснай беларускай мове, заснаваная на інтэгральным метадалагічным прынцыпе,

стычнай літаратуры [у:] *Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння. Навуковы зборнік да 60-годдзя П.А. Міхайлава*, Мінск 2010, с. 211–214.

- ⁴ Гл.: Д.В. Зыблева, *Коммуникативно-прагматические функции междометий в современном немецком языке*, Минск 1987; А.Н. Гордей, *Междометие как минимальная коммуникативная единица*, Минск 1992.
- ⁵ Гл.: В.Ф. Киприянов, *Проблемы теории частей речи и слова-коммуникативы в современном русском языке*, Москва 1983.
- ⁶ Гл.: В.Ю. Меликян, *Эмоционально-экспрессивные обороты живой речи: словарь*, Москва 2001; Т.Н. Колокольцева, *Специфические коммуникативные единицы диалогической речи*, Саратов 2001; Е.К. Кожина, *Коммуникативы: структурно-семантический, лингвопрагматический и эстетико-изобразительный аспекты*, Таганрог 2004; С.С. Мусален, *Этикетные коммуникемы русского языка: системный и функциональный аспекты*, Ростов-на-Дону 2008.
- ⁷ Гл.: Е.А. Земская [и др.], *Русская разговорная речь. Общие вопросы, словообразование, синтаксис*, Москва 1981.
- ⁸ Гл.: Д.И. Квеселевич [и др.], *Русско-английский словарь междометий = Russian-English Dictionary of Interjections*, Москва 2001, с. 6–8.; Н.А. Курносова, *Знаковый статус междометий и проблемы их лексикографической разработки (на материале современного английского языка)*, Киев 1992.
- ⁹ Гл.: И.И. Прибыток, *Английские сентенсоиды. Структура, семантика, прагматика, сферы функционирования*, Саратов 1992; Е.Ю. Виторова, *Коммуникативы в разговорной речи (на материале русского и английского языков)*, Саратов 1999.
- ¹⁰ Гл.: Е.К. Кожина, *op. cit.*; Е.С. Николеева, *Междометия в прагмалингвистическом аспекте (на материале русского и английского языков)*, Ростов-на-Дону 2006.
- ¹¹ Гл.: А.В. Чугуй, *Коммуникемы в аспекте степени нечленности: язык и речь*, Краснодар 2008.
- ¹² Гл.: М.І. Канюшкевіч, *Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка ў 3 частках*, ч. 1, Гродна 2010; М.І. Канюшкевіч, *op. cit.*, ч. 2, Гродна 2010; М.І. Канюшкевіч, *op. cit.*, ч. 3, Гродна 2010.
- ¹³ Н.Ю. Паўлоўска, *Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове*, Мінск 2001.

які аб'ядноўвае кагнітыўныя, функцыянальна-камунікатыўныя і сістэмна-моўныя параметры, і манаграфію А.В. Доўгаль¹⁴, у якой прадстаўлены рознаўзроўневыя сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай мове і сістэматызаваны праз ФСП катэгорыі эматыўнасці.

Цікавасць беларускіх навукоўцаў скіравана на распрацоўку актуальных пытанняў, якія датычацца асаблівасцей вуснага гутарковага маўлення, у тым ліку і яго сінтаксічных структур, паколькі ў мовазнаўстве апошніх дзесяцігоддзяў „сінтаксічны лад мовы разглядаецца як стрыжнёвая аснова маўлення”¹⁵. У праведзеных даследаваннях на прыкладзе (найперш) мастацкіх твораў пэўнага аўтара¹⁶ або жывога спантаннага маўлення¹⁷ даецца комплексны аналіз найбольш выразных адметнасцей гутарковай беларускай мовы; мэта ж прапанаванага артыкула – ахарактарызаваць канкрэтны тып выклічнікавых гутарковых структур (інтэр'ектыўных выказванняў) і прадставіць іх сістэму праз полевы метады.

Асноўная частка

У гутарковай камунікацыі, цесна звязанай з законам эканоміі моўных сродкаў, перавага аддаецца лаканічнаму выражэнню думак, а яе пазамоўныя характарыстыкі (неафіцыйны характар, сітуацыйнасць, непадрыхтаванасць, нязмушанасць, вусная форма, непасрэднасць, стэрэатыпнасць, спантаннасць, дыялагічнасць, эмацыянальнасць, персанальная адрасаванасць зносін) непазбежна прыводзяць да выкарыстання спецыфічных маўленчых адзінак. Адметнай рысай гутарковага сінтаксісу, які комплексна і нерасчлянёна адлюстроўвае ў мысленні рэчаіснасць, з'яўляюцца

„готовые, привычно принятые языковые формулы, стабильные конструкции и застывшие, фразеологически ограниченные структуры (различного рода повторы, построения с частицами, междометиями и т. д.). [...] В потоке повседневной неподготовляемой речи, в условиях быстрого её развёртывания [...] действует автоматизм, выработанный речевым опытом и невозможный без готовых, кратких и экспрессивных образцов”¹⁸.

1. Паняцце інтэр'ектыўных выказванняў і інтэр'ектывацыі. Эмацыянальна насычаныя, сціслыя аб'ёмам, але змястоўна і выразна ёмістыя, інтэр'ектыўныя выказванні рэпрэзентуюць дыялагічнае (гутарковае) маўленне і непасрэдна гутарковы сінтаксіс. На фоне разнастайнасці дэфініцый у дачыненні да выказванняў кшталту *Небяды!*; *Справа дрэнь!*; *Адзін Бог ведае!*;

¹⁴ А.В. Доўгаль, *Сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай мове*, Мінск 2008.

¹⁵ Н.Э. Шандроха, *Экспрэсіўны сінтаксіс*, Гродна 2002, с. 3.

¹⁶ Гл.: І.М. Ячмянёва, *Элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М. Зарэцкага*, Гомель 2002; М.В. Абабурка, *Ад гутарковай мовы да літаратурна-мастацкага тэксту. На матэрыяле твораў М. Зарэцкага*, Магілёў 2005; Л.С. Кныш, *Гутарковая камунікацыя ў мастацкай прозе Максіма Гарэцкага. Спосабы стылізацыі*, Мінск 2006.

¹⁷ Гл.: Т.Р. Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011.

¹⁸ В.Г. Костомаров, *Разговорная речь: определение и роль в преподавании*, „Русский язык в национальной школе” 1965, № 1, с. 16.

Наша ўзяло!; Трасца!; Лопні мае вочы!; З Богам!; З лёгкім ветрам!; Урві ды падай!; Шукай дурнога!; Яшчэ чаго!; Куды табе!; Дулю!; Як піць даць!; Вось як!; Анягож!; Аге ж!; Ды ўжо ж!; Або!; Што і казаць!; Сорам!; Блага!; Брыда!; Квіта!; От так так!; Я табе!; Каму што!; Каб цябе цяміла!; Быць не можа!; Ліха на яго!; Даволі!; А то ты не ведаў!; Што-та я!; І думаць няма чаго!; Добра!; Атож!; Божухна!; Памажы Божжа!; Сыць, Божжа!; Наўда!; Наўды!; Бацяхны; Лёгкі дух!; Авой!; Гвалт!; Яшчэ чаго не ставала!; Каб цябе каб; Госпадзі!; Божжа ж мой!; Ашалець!; Жах!; Клас!; Цуд!; Во дзіва!; Мама родная!; Людцы мае!; Шкоднік!; Чорту лысаму!; Што ж!; Добры рахунак!; Ліха на цябе; А як жа!; Вось яно што!; З глузду з'ехаць; Вось табе і маеш!; У тым-та і справа!; Хай ведаюць нашых!; Хай жыве!; і пад. мы карыстаемся тэрмінам **інтэр'ектыўныя выказванні** (далей ІВ), пад якім разумею

„клас выказванняў, якія нясуць эмацыянальную інфармацыю пра пачуцці, душэўны стан, эмацыянальна-валявыя рэакцыі на рэчаіснасць, аформленыя выклінікамі і іх эквівалентамі”¹⁹.

Вытворныя выклічнікі (выклінікавыя ўтварэнні і спалучэнні), г.зн. словы іншых часцін мовы, якія былі ўцягнутыя ў працэс інтэр'ектывацыі А.І.Германовіч у сваіх працах прапаноўваў называць інтэр'ектывамі. У нашым даследаванні размежаванне выклічнікаў і ІВ будзе ажыццяўляцца згодна з гэтым прынцыпам.

У сучаснай граматыцы выклічнікам надаецца роля „апошняй” часціны мовы, склад якой выбудаваны па рэшткавым прынцыпе, „где собраны слова, не отвечающие классификационным грамматическим признакам”²⁰. Прыхільнікі шырокай трактоўкі, абапіраючыся на функцыянальны крытэры (сінтаксічную ізаляванасць і выражэнне эмоцый), адносяць да выклічнікаў самыя розныя групы адзінак на падставе сэнсавых і сінтаксічных прымет. У выніку ў адзін шэраг трапляюць адзінкі, якія падобныя да эмацыянальных воклічаў (вузкае разуменне), і тыя, што маюць прынцыпова адрозныя ад іх прыметы. Нераспрацаванасць лінгвістычнага асэнсавання выклічнікаў у беларускім мовазнаўстве адбіваецца і на лексікаграфічных апісаннях: адсутнічае максімальна поўны і агульнапрыняты спіс выклічнікаў; тлумачэнні няпэўныя; часцінамоўная прыналежнасць ІВ, зафіксаваных у лексікаграфічных крыніцах, найчасцей не пазначана.

Метадалогія даследаванняў розных тыпаў часцінамоўнай транспазіцыі²¹, як слухна адзначае В.В. Шыгураў, грунтуецца на прызнанні таго факта,

¹⁹ Г.І. З у р, *Інтэр'ектыўныя выказванні: да пастановкі праблемы*, „Родное слова” 2012, № 9, с. 36.

²⁰ И.А. Ш а р о н о в, *Междометия в речи, тексте и словаре*, Москва 2008, с. 15.

²¹ Гл.: А.А. Ш а х м а т о в, *Синтаксис русского языка*, Ленинград 1941; А.М. П е ш к о в - с к и й, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1934; В.В. В и н о г р а д о в, *Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках* [в:] *Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов (Прага, август 1968)*, Москва 1968, с. 53–119; Ш. Б а л л и, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 130–143; Л. Т е н ь е р, *Основы структурного синтаксиса*, Москва

што ўсе яны адлюстроўваюць „концептуальную картину мира, все элементы которой диалектически взаимосвязаны и взаимообусловлены”²². Вынікам часцінамоўнай транспазіцыі ёсць „синкретичные образования с набором дифференциальных признаков нескольких классов”²³. Працэс *інтэр’ектывацыі*²⁴, калі словы, спалучэнні слоў і цэлыя выразы ўжываюцца ў функцыі выклічнікаў – жывы і пастаянны працэс, які ажыццяўляецца адпаведна з мадэллю субстантывацыі, адвербалізацыі, пранаміналізацыі:

„вследствие деривационных синтаксических процессов лексическая единица оказывается в несвойственном ей синтаксическом окружении и меняет свои грамматические характеристики”²⁵.

П.А. Лекант зазначае:

„Переход слова (или группы слов) в другую категорию является результатом изменения его категориальных свойств, минуя процедуру словообразования. Процесс перехода, при всей его продуктивности, активности, не затрагивает системы частей речи, ничего не изменяет в ней. Однако он рождает и пополняет новые периферийные сферы в частях речи, умножает число «гибридных» слов. [...] Иными словами, движение в сфере частей речи может приводить к формированию новых частей речи – не в плане их осмысления и теоретического новаторства, а в плане объективного существования”²⁶.

Вывучаючы і высвятляючы сувязь паміж выклічнікамі і іншымі часцінамі мовы, а таксама выпадкі інтэр’ектывацыі апошніх, А.А. Грыгаран звяртае ўвагу на прычыны, фактары і перадумовы, якія садзейнічаюць гэтаму працэсу²⁷. Прычына пераходаў у сферы часцін моў, як канстатуе аўтар, хаваецца

1988; Е. Кур и л о в и ч, *Деривация лексическая и деривация синтаксическая* [в:] Е. Кур и л о в и ч, *Очерки по лингвистике*, Москва 1962, с. 57–71; В.Н. М и г и р и н, *Очерки по теории процессов переходности в русском языке*, Бельцы 1971; О.М. К и м, *Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке*, Ташкент 1978; В.В. Б а б а й ц е в а, *Явления переходности в грамматике русского языка*, Москва 2000; П.А. Л е к а н т, *Современный русский язык*, Москва 2000; Е.П. К а л е - ч и ц, *Взаимодействие слов в системе частей речи (межкатегориальные связи)*, Свердловск 1977.

²² В.В. Ш и г у р о в, *Интеръективация как тип ступенчатой транспозиции языковых единиц в системе частей речи. Материалы к транспозиционной грамматике русского языка*, Москва 2009, с. 13.

²³ *Ibidem*, с. 10.

²⁴ Гл.: Ф.И. Б у с л а е в, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1959; Г.В. Д а - г у р о в, *О лексическом составе русских междометий* [в:] *Славянское языкознание. Сборник статей*, Москва 1959, с. 154–159; А.И. Г е р м а н о в и ч, *op. cit.*; И.В. В ы с о ц - к а я, *Синкретизм в системе частей речи современного русского языка*, Москва 2006; В.В. Ш и г у р о в, *op. cit.*

²⁵ И.А. Ш а р о н о в, *op. cit.*, с. 58.

²⁶ П.А. Л е к а н т, *Очерки по грамматике русского языка*, Москва 2002, с. 22.

²⁷ А.А. Г р и г о р я н, *Междометия в системе частей речи английского языка (аспекты взаимодействия классов)*, Ленинград 1988, с. 14.

па-за межамі мовы, г.зн. мае экстралінгвістычны характар: бясконцае мноства аб'ектаў знешняга свету мова імкнецца адлюстраваць як мага меншай колькасцю слоў. Сярод фактараў, якія садзейнічаюць пераходу як моўнай з'яве, называецца функцыянаванне „пераходнага” слова ў аказіяльнай сінтаксічнай пазіцыі. Галоўнай перадумовай даследчык лічыць наяўнасць у семантыцы „пераходнага” слова эмацыянальнага кампанента.

2. Сістэма выклічнікаў з полевага пункту гледжання. Улічваючы „постоянную взаимосвязь различных элементов языка, объединяемых в систему явлениями переходности”²⁸, а ў нашым выпадку беручы пад увагу працэс інтэр'ектывацыі як механізм ступенчатай транспазіцыі слоў і словаформ, „з улікам кантынуумнасці мовы”²⁹ і зыходзячы „з прызнання *полевой структуры Мовы*”³⁰ падаецца цалкам апраўданым разгледзець сістэму беларускіх выклічнікаў з пазіцыі полевай арганізацыі яе структуры. Такі падыход дазваляе інтэграваць у адзіны комплекс элементы рознай узроўневай прыналежнасці і элементы з неаднолькавым праяўленнем катэгарыяльных прымет, іншымі словамі, полевы метада дае магчымасць „паспрабаваць уціснуць тую ці іншую адзінку ў стаўшую цеснай для яе ячэйку традыцыйных класіфікацый”³¹.

З улікам катэгарыяльных прымет, функцыянальных і семантычных асаблівасцей выклічнікаў і ІВ сучаснай беларускай мовы асноўным прынцыпам класіфікацыі стане пабудова марфалагічнага і функцыянальна-семантычнага палёў, прастора якіх прадстаўлена цэнтральнымі (ядзернымі і прыядзернымі) і перыферычнымі кампанентамі. Размежаванне палёў на дадзеным этапе даследавання зроблена свядома, каб наглядна паказаць, якім чынам і якія часціны мовы ўцягваюцца ў працэс інтэр'ектывацыі падчас гутарковай камунікацыі (дыялогу), бо выклічнікі – гэта гетэрагенны клас моўных адзінак на памежжы вербальнай і невербальнай камунікацыі. За аснову для выбудаваных ніжэй схем марфалагічнага поля выклічнікаў (далей МПВ) і функцыянальна-семантычнага поля інтэр'ектыўных выказванняў (далей ФСП ІВ) беларускай мовы намі ўзяты напрацоўкі папярэднікаў у дадзенай галіне, у тым ліку і полевы метада даследавання гэтых адзінак на прыкладзе іншых моў і іншых катэгорый³².

²⁸ В.В. Б а б а й ц е в а, *Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безлично именных) предложений*, Воронеж 1967, с. 5.

²⁹ М.І. К а н ю ш к е в і ч, *op. cit.*, ч. 3, с. 5.

³⁰ *Ibidem*, с. 6.

³¹ *Ibidem*.

³² Гл.: А.П. Л я ш е н к о, *Русско-английские интеръекционные параллели в свете современного понимания категории интеръекционных [междометных] единиц*, Москва 1977; А.А. Г р и г о р я н, *op. cit.*; Н.А. К у р н о с о в а, *op. cit.*; И.И. П р и б ы т о к, *op. cit.*; Е.Ю. В и к т о р о в а, *op. cit.*; Д.И. К в е с е л е в и ч, *op. cit.*; В.Ю. М е л и к я н, *op. cit.*; Е.К. К о ж и н а, *op. cit.*; Е.В. С е р е д а, *Морфология современного русского языка. Место междометий в системе частей речи*, Москва 2005, с. 156; М.Х. Г а л и е в, *Функционально-семантическое поле чувств: на примере арабского литературного языка*, Москва 2005; А.В. Д о ў г а л ь, *op. cit.*; А.В. Ч у г у й, *op. cit.*; А.Ю. К р ы л о в, *Функционально-*

2.1. Марфалагічнае поле выклічнікаў беларускай мовы. Катэгарыяльнымі для выклічнікаў, пазбаўленых намінацыйнай функцыі, як адзначае Н.А. Курносова, з'яўляюцца „коммуникативная, эмотивная и сигнализирующая функции, которые часто реализуются в сочетании с паралингвистическими средствами выражения эмоций – мимикой и жестами”³³. Новае разуменне феномена выклічніка прапаноўвае І.А. Шаронаў вычлененнем „прототипической группы первичных эмоциональных междометий”³⁴ і дэталёвым апісаннем яе на фанетычным, марфалагічным, сінтаксічным і семантыка-прагматычным узроўнях. Даследчык раскрывае дваісты характар выклічнікаў, паказвае прынцыповае адрозненне паміж вуснымі і пісьмовымі формамі гэтых адзінак. Вуснае маўленне прадстаўлена *вакальнымі жэстамі* – нямоўнымі воклічамі, сімптаматычнымі вакальнымі рэакцыямі чалавека, якія перадаюць яго актуальны эмацыйны стан. У большасці выпадкаў вакальныя жэсты ўніверсальныя, бо зразумелыя слухачам, незалежна ад культурна-моўнай прыналежнасці. Пісьмовыя ж фіксацыі – гэта гукапераймальныя словы, якія перадаюць вакальныя жэсты моўнымі сродкамі. Традыцыйны тэрмін **выклічнік** І.А. Шаронаў пакідае для наймення пісьмовых формаў і „исходя из этого, междометия рассматриваются как особая группа внутри класса звукоподражательных слов”³⁵. Згодна з назіраннямі гэтага аўтара, выклічнікі найчасцей нацыянальна- і лінгваспецыфічныя. На пісьме прасадыхныя характарыстыкі нямоўных эмацыянальных воклічаў выклічнікі адлюстроўваюць кепска, што і прадвызначае складанасці ў іх інтэрпрэтацыі, вядзе да недакладнай перадачы гэтымі адзінкамі эмацыянальных станаў. Беручы пад увагу тую акалічнасць, што вакальны жэст – гэта непасрэдная форма праявы эмоцый і ён даволі лёгка пазнаецца ў вусным маўленні, даследчык прапануе ператварыць традыцыйную дыяду: **выклічнік – эмоцыя** ў трыяду: **выклічнік – вакальны жэст – эмоцыя**. Ідэнтыфікацыя эмоцый у пісьмовых тэкстах адбываецца наступным чынам: чытач, сутыкнуўшыся з выклічнікам, павінен паводле кантэксту вызначыць той вакальны жэст, што хаваецца за выклічнікам і на падставе яго вызначыць эмацыянальны стан персанажа. Група невытворных эмацыянальных выклічнікаў, як сведчыць І.А. Шаронаў, „является прототипической, её признаки имеют статус категориальных”³⁶, што дае нам падставы сцвярджаць, што менавіта ў гэтай групе моўных адзінак будзе ўвасоблены цэнтр МПВ і ФСП ІВ.

Вынікі даследавання структурных і семантычных асаблівасцей выклічнікаў Я.В. Серады сталі прычынаю перагляду ёю існуючых навуковых класіфікацый і прапановы новай, ступенчатай, сутнасць якой заключаецца

семантическое поле эмотивности в арабском литературном языке и арабских разговорных языках Машрика и Магриба, Москва 2010; В.М. Гапеева, *Семантическая категория аптатыўнасці. Лексічныя і граматычныя сродкі яе выражэння ў беларускай і англійскай мовах*, Мінск 2012.

³³ Н.А. Курносова, *op. cit.*, с. 19.

³⁴ И.А. Шаронов, *op. cit.*, с. 24.

³⁵ *Ibidem*, с. 270.

³⁶ И.А. Шаронов, *Междометия в языке, в тексте и в коммуникации*, Москва 2009, с. 3.

ў магчымасці дыферэнцыраваць ядзерныя (тыповыя) і перыферычныя (сінкрытычныя) з'явы³⁷. Галоўным крытэрыем вылучэння трох ступеней катэгорыі выклічніка з'яўляецца поўны набор дыферэнцыяльных прымет гэтай часціны мовы.

Узяўшы пад увагу высновы І.А. Шаронава, адаптаваўшы трохступенчатую класіфікацыю выклічнікаў рускай мовы Я.В. Серады і ўлічваючы навуковы досвед папярэднікаў, а менавіта даследаванне выклічнікаў англійскай мовы Н.А. Курносавай і складзены Д.І. Квесьялевічам і В.П. Сасінай *Русско-английский словарь междометий*, намі прапануецца тэарэтычная мадэль структуравання гэтай часціны мовы, прадстаўленая ў выглядзе поля.

Да I ступені адносяцца ядзерныя ўтварэнні з поўным наборам дыферэнцыяльных прымет. Услед за І.А. Шаронавым, мы лічым мэтазгодным сцвярджаць, што цэнтр выклічнікавай сістэмы сучаснай беларускай мовы будзе ўвасоблены ў групе невытворных эмацыянальных выклічнікаў, якія маюць наступныя спецыфічныя рысы: на фанетычным узроўні – гэта ў большасці фанетычна невыразна аформленыя ці наогул нячленараздзельныя (нямоўныя) гучанні, значэнне якіх перш за ўсё вызначаюць інтанацыйныя і фанатычныя характарыстыкі, а не іх гукавы склад; на марфалагічным узроўні – аморфныя адзінкі (нязменныя, яны не маюць сістэмы граматычных форм, у іх адсутнічаюць словазмяняльныя і дэрывацыйныя марфемы), здольныя да аглуцынацыі, якая, аднак, не фарміруе ў іх марфалагічнай структуры, а толькі падаўжае вымаўленне; на сінтаксічным узроўні – адзінкі ў абсалютнай і пачатковай (слаба)ізаляванай пазіцыях; на семантыка-прагматычным узроўні – некантралюемы і неадрасаваны характар эмацыянальных выклічнікаў, якія выражаюць адвольныя рэакцыі на знешняе ўздзеянне³⁸.

Да ядра прымыкаюць і ўтвараюць прыядзерную зону адзінкі, што значна страчваюць суаднесенасць з зыходнымі знамянальнымі словамі. Н.А. Курносава ў выбудаваным МПВ англійскай мовы не размяжоўвае эмацыянальныя і імператыўныя выклічнікі і ў ядро поля ўключае нароўні з невытворнымі эмацыянальнымі і імператыўнымі (цэнтр поля) вытворнымі эмацыянальнымі і імператыўнымі (прыядзерная зона)³⁹, гэтаксама, як і Д.І. Квесьялевіч і В.П. Сасіна (выбудаванае імі функцыянальнае поле ахоплівае і ўласна выклічнікі, і „рэлятывы“), якія да ядра адносяць эмацыянальныя і імператыўныя выклічнікі, а таксама этыкетныя формулы⁴⁰. На немэтазгоднасць уключэння імператыўных выклічнікаў у ядро поля звяртае ўвагу Я.В. Серада, падкрэсліваючы, што

„императивные междометия, в силу своего семантического сближения с повелительным наклонением глагола, помимо эмоциональной семы обнаруживают ещё и целый ряд специфических глагольных свойств, а потому не являются ядерными явлениями данного класса слов”⁴¹.

³⁷ Е.В. С е р е д а, *op. cit.*, с. 156.

³⁸ Гл.: И.А. Ш а р о н о в, *Междометия в речи...*, с. 269–270.

³⁹ Гл.: Н.А. К у р н о с о в а, *op. cit.*, с. 12–13.

⁴⁰ Гл.: Д.И. К в е с е л е в и ч [и др.], *op. cit.*, с. 6–8.

⁴¹ Е.В. С е р е д а, *op. cit.*, с. 36.

II ступень займаюць пераходныя з'явы, якія спалучаюць дыферэнцыяльныя прыметы выклічнікаў і некаторыя прыметы знамянальных ці службовых часцін моў. Гэтыя адзінкі займаюць блізкаперыферыйную пазіцыю і неаднародныя ў ступені аддаленасці ад крыніц.

III ступень утвараюць сінкрэтычныя з'явы, якія прыблізна ў аднолькавай ступені спалучаюць дыферэнцыяльныя прыметы выклічнікаў і іншых часцін моў. Гэтыя адзінкі складаюць далёкую перыферыю поля і з'яўляюцца прамежкавымі з'явамі.

Н.А. Курносава падае ў блізкаперыферыйнай зоне адзінкі, што не страцілі цалкам лексічнае значэнне той часціны мовы, да якой яны ўзыходзяць, а ў далёкаперыферыйнай – гукаперайманні, словы сцверджання і адмаўлення, этыкетныя клішэ. Д.І. Квесялевіч і В.П. Сасіна змяшчаюць на блізкай перыферыі рэлятывы, якія ўзыходзяць да іншых часцін моў; на далёкай – звышслоўныя рэлятывы; па-за межамі поля застаюцца гукаперайманні і дзеяслоўна-выклічнікавыя словы.

Графічна МПВ сучаснай беларускай мовы можа выглядаць так (схема 1):

Схема 1. МПВ сучаснай беларускай мовы: 1 – ядро поля, 2 – зона цэнтра, 3 – блізкая перыферыя, 4 – далёкая перыферыя, 5 – зоны перакрывавання

На схеме пазначаны:

Заштрыхаваная вобласць I – ядро поля:

- а. Цэнтр поля – невытворныя эмацыянальныя выклічнікі (I ступень, закрыты клас адзінак).
- б. Прыдзерная зона – эмацыянальныя вытворныя выклічнікі (I ступень, адкрыты клас адзінак).

Незаштрыхаваная вобласць II – перыферыйная зона поля:

- а. Блізкая перыферыя – імператыўныя невытворныя; эмацыянальныя, якія суадносяцца з дзеясловам; этыкетныя; эмацыянальныя субстантыўныя; імператыўныя прыслоўныя; эмацыянальныя, якія суадносяцца з гукаперайманнямі (II ступень, адкрыты клас адзінак).
- б. Далёкая перыферыя – дзеяслоўныя; этыкетныя дзеяслоўныя; этыкетныя прыслоўныя; выклічнікі-часціцы (цэласныя спалучэнні) (III ступень, адкрыты клас адзінак).

Стрэлкі на схеме паказваюць шляхі пашырэння і папаўнення ядра. Безумоўна, здольнасць слоў іншых часцін мовы выступаць, гэтаксама як і выклічнікі, знакамі для выражэння эмоцый, абумоўлівае адкрытасць МПВ і яго ўзаемадзеянне з іншымі палямі праз наяўнасць зон перакрываванняў з марфалагічнымі палямі назоўніка, дзеяслова, прыслоўя, часціц і гукаперайманняў.

2.2. Функцыянальна-семантычнае поле інтэр'ектыўных выказванняў беларускай мовы. Адсутнасць у выклічнікаў намінатыўнай функцыі дазваляе разглядаць іх у межах ФСП ІВ – неаднародных сваёю структураю адзінак розных моўных узроўняў, пачынаючы ад асобнага слова (словаформы) і заканчваючы цэлым выказваннем (спалучэннем слоў, словазлучэннем, сказам). Сэнсава завершаныя, інтанацыйна аформленыя і структурна непадзельныя, ІВ адносяцца да выказванняў асаблівага камунікатыўнага тыпу, якія нельга раскласці на кампаненты і якія не дапускаюць далучэння ці выпадзення сваіх складнікаў.

Згодна з навуковымі назіраннямі А.П. Ляшэнкі, інтэр'ектыўныя адзінкі (далей ІА) (у тэрміналогіі аўтара) – гэта

„самостоятельная категория единиц языка, не называющих и не обозначающих психические процессы субъекта, а непосредственно передающих эмоциональное, эмоционально-оценочное или апеллятивно-побудительное содержание таких процессов у субъекта в момент их проявления”⁴².

Спецыфіка ІА як асаблівай моўнай катэгорыі тоіцца ў тым, што „значеннямі іх являюцца рэалізацыі в речі суб'ектыўна-чужственных рэакцый или волеизъявлений говорящего”⁴³.

Да катэгарыяльных прымет ІВ належаць: камунікатыўная функцыя, нязменнасць, нерасчлянёнасць, семантычная аформленасць інтанацыйнай, сярод галоўных характарыстык варта адзначыць экспрэсіўнасць, эканомнасць, рэактыўнасць, семантычную залежнасць ад кансітуацыі, устойлівасць, ідыяматычнасць.

ІА адрозніваюцца з пункту гледжання іх функцыянальных магчымасцей і могуць ужывацца, згодна з назіраннямі А.К. Кожынай: па-першае, як самастойныя выказванні, па-другое, толькі як нязменная частка фразеалагізаванага выказвання, па-трэцяе, і як самастойнае выказванне, і як яго частка⁴⁴.

⁴² А.П. Ляшэнкі, *op. cit.*, с. 7.

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ Е.К. Кожыная, *op. cit.*, с. 8.

Ступень набліжанасці да ядра ФСП ІВ будзе абумоўлена магчымасцю ўжываць ІВ непасрэдна як самастойнае выказванне і наяўнасцю ў ім наступных прымет: а) ізаляваная сінтаксічная пазіцыя; б) дэсемантызацыя; в) стра-та словазмяняльных магчымасцей; г) унутраная аморфнасць граматычнай мадэлі⁴⁵. Такія абмежаванні робяцца з мэтай прадухілення размытасці межаў дадзенага класа моўных адзінак пры вызначэнні іх як ІВ.

Да ІВ мы адносім вытворныя выклічнікі, якія ўтварыліся на базе абсалютнага выкарыстання: некаторых назоўнікаў; архаічных вакатываў; некаторых формаў дзеяслова, прыслоўя; адзінак, якія складаюцца з займеннікаў, часціц, дэсемантызаваных самастойных лексем; формулы моўнага этыкету; пажаданні, зычэнні, (жартоўныя) праклёны; запазычаныя выклічнікавыя формулы; абсцэнізмы (ад лац. *obsценus* 'непрыстойны, ганебны') – лінгв. непрыстойныя (брыдкія, зняважлівыя) словы і выразы, лаянка⁴⁶.

У прапанаваным Н.А. Курносавай ФСП камунікатываў ядро займаюць выклічнікі, перыферыю – камунікатывы-словазлучэнні і камунікатывы-сказы. Асобна даследчыца падае „ситуативные подхваты”⁴⁷. У гэтым жа рэчышчы выбудавана Д.І. Квесьялевічам і В.П. Сасінай функцыянальнае поле рэлятываў, цэнтр якога займаюць выклічнікі, перыферыю – аднаслоўныя і звышслоўныя рэлятывы. Нягледзячы на тое, што палі камунікатываў (рэлятываў) іх аўтары называюць функцыянальнымі, па сутнасці, палі раскрываюць магчымыя спосабы выражэння камунікатыва, асаблівасці яго формы.

Лінгвісты неаднаразова рабілі захады, каб упарадкаваць такога тыпу выказванні (у розных мовах), прапаноўваючы свае класіфікацыі⁴⁸. Так, функцыянальны змест камунікатываў разглядае і вылучае эмацыянальныя, імператыўныя і этыкетныя іх тыпы Н.А. Курносава⁴⁹. Быў прапанаваны падзел камунікатываў як функцыянальнага класа на ментальныя, этыкетныя, эмацыянальныя і пабуджальныя⁵⁰. Беларускія лінгвісты Л.І. Бурак⁵¹, М.С. Яўневіч⁵², Т.П. Бандарэнка⁵³ і інш., традыцыйна наймінуючы названыя адзінкі „словамі-сказамі” або „нячленнымі (нерасчлянёнымі) сказами”, вылучалі сярод іх (паводле значэння і функцый) эмацыянальна-ацэначныя, сцвярджальныя, адмоўныя, пабуджальныя і пыталыныя.

⁴⁵ И.А. Шаронов, *op. cit.*, с. 59–72.

⁴⁶ Н.Г. Комлев, *Словарь иностранных слов*, Москва 2001, с. 249.

⁴⁷ Н.А. Курносова, *op. cit.*, с. 15.

⁴⁸ Гл.: Г.В. Валимова, *Функциональные типы предложений в современном русском языке*, Ростов-на-Дону 1967; И.И. Прибыток, *op. cit.*; Е.А. Земская [и др.], *op. cit.*; Л.Теньер, *op. cit.*; В.Ф. Киприянов, *op. cit.*; Е.Ю. Виторова, *op. cit.*

⁴⁹ Н.А. Курносова, *Функционально-семантическое поле коммуникативов русского языка* [в:] *Вопросы совершенствования обучения (иностранному языку) как средству межнационального общения*, ч. 2, Харьков 1991, с. 44–46.

⁵⁰ В.Н. Шаронов, *Коммуникативы как функциональный класс и как объект лексико-графического описания*, „Русистика сегодня” 1996, № 2, с. 89–111.

⁵¹ Гл.: Л.І. Бурак, *Просты сказ* [у:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 430–431.

⁵² Гл.: М.С. Яўневіч, *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы*, Мінск 1987.

⁵³ Гл.: Т.П. Бандарэнка, *Нерасчлянёныя сказы* [у:] *Беларуская граматыка ў 2 частках*, ч. 2, Мінск 1986, с. 236–242.

- б. Прыядзерная зона – эмацыянальныя вытворныя выклічнікі, якія значна страчваюць суаднесенасць са словамі ці формамі той ці іншай знамянальнай часціны мовы (адкрыты клас адзінак).

Незаштрыхаваная вобласць II – перыферыйная зона поля:

- а. Блізкая перыферыя – эмацыянальна-ацэначныя і апелятыўна-пабуджальныя ІВ (адкрыты клас адзінак).
- б. Далёкая перыферыя – стылёва афарбаваныя, эмацыянальна-экспрэсіўныя адзінкі, для якіх значэнне нерасчлянёнага выражэння эмоцый з'яўляецца перыферыйным і зразумелае толькі ў межах пэўнага кантэксту: рэплікі-паўторы і прэцэдэнтныя тэксты, ці рэмінісцэнцыі (выказванні-спасылкі на агульнавядомыя літаратурныя крыніцы), што ствараюць пэўны эмацыянальны настрой (адкрыты клас адзінак).

Прамыя стрэлкі накіраваны ад крыніцы папаўнення ІВ да прыядзернай зоны і да перыферыі іх поля. Перыферыйныя зоны абумоўліваюць адкрытасць полевай прасторы і забяспечваюць перакрываўванні з іншымі палямі (з ФСП эматыўнасці і ФСП мадальнасці), таму што ІВ сумяшчаюць некалькі мэтаў: выражэнне эмоцый і „адлюстраванне адносін моўцы да аб'ектыўнай рэчаіснасці праз эмацыйнае стаўленне да яе”⁵⁵.

2.3. Узаемадзеянне марфалагічнага і функцыянальна-семантычнага палёў. У адпаведнасці з іерархічнай будовай поля выклічнікі канцэнтруюць у сабе ядро ФСП ІВ. Межы МПВ як часціны мовы і ФСП ІВ не супадаюць. МПВ не ахоплівае звышслоўныя ІВ, якія выражаюць эмоцыі, а ФСП ІВ, у сваю чаргу, не будзе ўключаць гукаперайманні з тае прычыны, што яны не выражаюць рэакцыі на словы суразмоўцы ці сітуацыю маўленчага акту, а таксама дзеяслоўна-выклічнікавыя формы.

Значэнне ІВ раскрываецца ў кантэксце. Для канкрэтызацыі іх семантыкі важную ролю адыгрывае інтанацыя (змена тону, сілы гучання, тэмпу і рытму, а асабліва тэмбру, якія арганічна звязаны з рухамі твару, рук, галавы і г.д.), якая пранізвае ўсе ўзроўні МПВ і ФСП ІВ – ад поля да перыферыі і адыгрывае важную ролю пры інтэр'ектывацыі, бо змяняе значэнні выклічнікаў, перадае рознае стаўленне да маўлення суразмоўцы, узмацняе мадальнасць выказвання.

„В индивидуальной речи интонация является главным средством выражения чувственного содержания речи: её «вклад» в выражение эмоций оценивают в 80–95%. [...] Интонация и сильнее слов, и искренней, и безыскусней: это прямое, идущее из глубины организма говорящего человека, из самых лёгких, акустическое выражение его чувств, эмоционального отношения к предмету речи, к собеседнику, к обстановке разговора”⁵⁶.

⁵⁵ А.В. Д о ў г а л ь, *op. cit.*, с. 15.

⁵⁶ Н.Б. М е ч к о в с к а я, *Семиотика: Язык. Природа. Культура: курс лекций*, Москва 2004, с. 141–142.

Нельга не ўлічваць, што жывое маўленне не абыходзіцца без інтанацыі, без жэстаў. Ф. Дэльсарт сцвярджаў, што выклічніку па багацці мімікі і інтанацыі належыць першае месца сярод усіх часцін моў.

Заклучэнне

Падсумоўваючы, можна ўпэўнена канстатаваць, што

„сучасная лінгвістыка падышла да такога этапу вывучэння мовы, калі патрабеецца сінтэз усіх бакоў моўнай адзінкі – ад яе ўнутранай структуры да яе функцый у выказванні, тэксце і дыскурсе”⁵⁷.

Такім чынам, полевы метада даследавання мэтазгодна прымяняць пры даследаванні ІВ гутарковай беларускай мовы, бо ён дазваляе: а) паказаць адсутнасць рэзкіх межаў паміж моўнымі ўзроўнямі і канстатаваць іх глыбокае ўзаемапрапранікненне; б) сабраць разнастайны ў семантычных, марфалагічных, сінтаксічных адносінах спіс адзінак, аб’яднаных адной ці некалькімі функцыямі ў межах інварыянта-выклічніка; в) сістэматызаваць даследаваныя эмпірычны матэрыялы не толькі ў статычным, сістэмным аспекце, але і ў дынаміцы, з пункту гледжання функцыянавання моўных адзінак у маўленні пры ўзаемадзеянні класаў на падставе пэўнай прыметы; д) апісаць ІВ, якія знаходзяцца ў розных зонах часцінамоўнага сінкрэтызму, у аспекце іх набліжанасці да арыгінальных канстытуэнтаў класа выклічнікаў.

Скарачэнні

ФСП – функцыянальна-семантычнае поле; **ІВ** – інтэр’ектыўнае выказванне; **МІВ** – марфалагічнае поле выклічнікаў; **ФСП ІВ** – функцыянальна-семантычнае поле інтэр’ектыўных выказванняў; **ІА** – інтэр’ектыўная адзінка

Hanna Zur

Interjectional utterances of the Belarusian language in the aspect of field theory

A b s t r a c t

The article deals with interjectional conversational structures (interjectional utterances) of the modern Belarusian language. The state of research on these units in the linguistics of our country is analysed. The peculiarities of the process of interjection as a type of word class transposition are described. New approaches to the phenomenon of interjection within other linguistic theories are given. The system of the study units is presented through the field method with regard to their specific structural-semantic and functional character.

⁵⁷ М.І. К а н ю ш к е в і ч, *op. cit.*, ч. 2, с. 5.